

МІСІЯ ЦЕРКВИ У ФОРМУВАННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

THE MISSION OF THE CHURCH IN SHAPING ECOLOGICAL AWARENESS

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Сучасна екологічна криза постає не лише як наслідок науково-технічного прогресу, а насамперед як вияв духовно-моральної кризи людства. Питання екологічної свідомості сьогодні набуває глобального характеру, що зумовлює необхідність міждисциплінарного осмислення цієї проблематики, зокрема в контексті богослів'я. Християнське розуміння світу як Божого творіння, довіреного людині для збереження і преображення, визначає особливу місію Церкви – виховання відповідального ставлення до природи як до дару Творця. У цьому контексті дослідження місії Церкви у формуванні екологічної свідомості має як наукове, так і практичне значення: воно сприяє оновленню богословської думки, розвитку екологічно-етичних засад духовного

У статті розглядається місія Православної Церкви у формуванні екологічної свідомості сучасної людини, наголошується на духовно-етичному вимірі сучасної екологічної кризи, яка виникає не лише як наслідок науково-технічного прогресу, а насамперед як прояв моральної та духовної кризи людства. Особлива увага приділяється християнському розумінню світу як Божого творіння, довіреного людині для збереження та преображення. Церква виховує відповідальне ставлення до природи як до дару Творця, поєднуючи духовну практику, богослужіння та богословське осмислення проблем екології. Аналіз сучасних досліджень демонструє, що екологічне богослів'я вже має глибоке теоретичне та духовне підґрунтя у світовому християнстві. Значний внесок у його розвиток здійснив Вселенський Патріарх Варфоломій, відомий як

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Postgraduate student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

життя, а також формуванню відповідальної позиції християнської спільноти щодо сучасних екологічних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічне богослів'я є відносно новим напрямом у сучасному українському богословському та релігієзнавчому дискурсі, проте у світовому християнстві, особливо в межах східної традиції, воно вже набуло глибокого теоретичного та духовного підґрунтя. Вагомий внесок у формування й розвиток цього напрямку здійснив Вселенський Патріарх Варфоломій, якого неадаремно називають «зеленим патріархом». Його численні промови, енцикліки та богословські звернення присвячені темі відповідальності людини за збереження Божого творіння та необхідності духовного оновлення у ставленні до природи. Важливу роль у становленні екологічного богослів'я відіграє також радник Вселенського Патріарха Варфоломія з екологічних питань отець-доктор Іоан Хрисавгіс, який аналізує духовно-етичні виміри взаємин людини і природи. Також, митрополит Пергамський Іоан Зізіулас, котрий осмислює екологічну проблематику крізь призму євхаристійної антропології, розглядаючи людину як «священника творіння». В українському богословському контексті питання екології поступово входять до кола актуальних наукових тем, що свідчить про посилення інтересу до інтеграції віри, науки та етики у подоланні сучасних екологічних викликів.

«зелений патріарх», який у численних промовах та енцикліках підкреслює необхідність духовного оновлення у ставленні людини до природи. Важливу роль відіграє також радник Патріарха з екологічних питань о. Іоан Хрисавгіс, а також митрополит Іоан Зізіулас, що розглядає людину як «священника творіння». У православному богослужінні творіння сприймається як дар Божий, що бере участь у Тайнствах, особливо у Хрещенні та Євхаристії, демонструючи єдність людини з природою та Творцем. Концепція «священника творіння» підкреслює роль людини як посередника між Богом і творінням, здатного приймати природу як дар і повертати її Богові через відповідальне використання та благословення. Діяльність Вселенського Патріархату, міжнародні конференції та міжрелігійні симпозиуми свідчать про важливість спільної відповідальності та солідарності у захисті природи. Духовна трансформація, покаяння та усвідомлення взаємозв'язку людини з творінням стають ключовими елементами подолання екологічної кризи, а взаємодія з природою має мати євхаристійний характер: приймати дар і повертати його Богові, збагачуючи та освячуючи світ. Православне богослів'я пропонує літургійний світогляд, у якому світ постає сповненим Божою присутністю, а охорона творіння – важливою духовною та моральною місією людини, формуючи культуру дбайливого ставлення до довкілля.

Метою статті є богословське осмислення місії Церкви у формуванні екологічної свідомості сучасної людини, виявлення її духовно-етичних засад і практичних напрямів реалізації. Дослідження спрямоване на аналіз біблійних, патристичних і сучасних джерел, які розкривають відповідальність християнина за збереження створеного Богом світу та показують, як Церква може сприяти відновленню гармонії між людиною і природою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Духовне життя вимагає від нас належного шанування Божого творіння, хоча це не означає абсолютного поклоніння йому. Те, як ми ставимося до матеріальних речей, безпосередньо відображає наше ставлення до Бога. Повага у поводженні з мирським є дзеркалом нашої шанобливості щодо духовного. Це стосується не лише окремих осіб, а й спільноти та суспільства загалом. Природу, як зазначає Його Всесвятість, слід шанувати з таким же благоговінням і здивуванням, з якими ми оберігаємо класичні твори мистецтва [Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 176].

Далі, щоб досягти зрілості й гідності у відносинах із природою, нам слід навчитися прислухатися до голосу творіння. А для цього спершу потрібно навчитися мовчати. Мовчання є засадничим елементом аскетичної практики. Водночас мовчання та утримання відіграють ключову роль у фор-

Ключові слова: Церква, місія, екологічна свідомість, екологічне богослів'я, християнська етика, творіння, відповідальність, духовність, гідність людини, довкілля, священник творіння.

The article explores the mission of the Orthodox Church in shaping the ecological consciousness of modern humans, emphasizing the spiritual and ethical dimensions of the contemporary ecological crisis, which arises not only as a consequence of scientific and technological progress but primarily as a manifestation of humanity's moral and spiritual crisis. Special attention is given to the Christian understanding of the world as God's creation, entrusted to humans for preservation and transformation. The Church cultivates a responsible attitude toward nature as a gift from the Creator, combining spiritual practice, worship, and theological reflection on ecological issues. An analysis of recent studies demonstrates that ecological theology already has a profound theoretical and spiritual foundation within global Christianity. A significant contribution to its development was made by Ecumenical Patriarch Bartholomew, known as the «Green Patriarch» who in numerous speeches and encyclicals emphasizes the necessity of spiritual renewal in human relationships with nature. The Patriarch's ecological advisor, Fr. John Chryssavgis, as well as Metropolitan John Zizioulas, who interprets humanity as the «priest of creation» also play an important role. In Orthodox liturgical life, creation is perceived as a gift

муванні збалансованого екологічного етосу, який міг би стати альтернативою нинішнім відносинам людини з землею та поступовому виснаженню її ресурсів. Іноді для цього потрібні значні зусилля, щоб змінити давні звички та способи поведінки. Аскетична практика нагадує нам про важливість мовчання, адже «небеса повідають славу Божу, творіння ж рук Його сповіщає твердь» (Пс. 18:1).

Православна Церква у своїх богослужіннях звертається з молитвою про захист людей від природних катастроф, епідемій, голоду, землетрусів та повеней. Водночас, починаючи з 1989 року, Вселенський Патріархат присвятив 1 вересня – день церковного новоліття (початок індікту) та день молитви за довкілля. У 2015 році Папа Римський Франциск приєднався до цього православного свята, проголосивши 1 вересня Всесвітнім днем молитви для всього Західного християнства [Bartholomew, 2015a].

Зрештою, після цього відбулося багато заходів: конференції та семінари з екології, дев'ять міждисциплінарних та міжрелігійних екологічних симпозіумів на морі, а також різноманітні ініціативи Великої Церкви Константинополя, які надихнули уряди та парламенти, науковців, екологічні рухи, християнські спільноти, представників інших релігій та людей усіх вікових груп і соціальних прошарків.

Наша Церква, за словами Вселенського Патріарха Варфоломія, звертається до Творця з проханням охороняти природне середовище від страждань і лих, спричинених самими людьми: від забруднення вод і атмосфери, вирубки лісів та зменшен-

from God, participating in the Sacraments, particularly Baptism and the Eucharist, demonstrating the unity of humanity with both nature and the Creator. The concept of the «priest of creation» emphasizes humanity's role as a mediator between God and creation, capable of receiving nature as a gift and returning it to God through responsible use and blessing. The activity of the Ecumenical Patriarchate, international conferences, and interreligious symposia highlight the importance of collective responsibility and solidarity in protecting the environment. Spiritual transformation, repentance, and awareness of humanity's interconnectedness with creation are essential elements for overcoming the ecological crisis, while engagement with nature should have a Eucharistic character: receiving creation as a gift and returning it to God, enriching and sanctifying the world. Orthodox theology offers a liturgical worldview, in which the world is filled with God's presence, and the protection of creation is a vital spiritual and moral mission of humanity, fostering a culture of careful stewardship toward the environment.

Keywords: Church, mission, ecological awareness, ecological theology, Christian ethics, creation, responsibility, spirituality, human dignity, environment, priest of creation.

ня орних земель, від руйнівних пожеж, істотного скорочення біорізноманіття, змін клімату, безрозсудного використання природних ресурсів та наслідків діяльності технократії тощо [Bartholomew, 2023].

На думку автора, усе творіння бере участь у Таїнствах Церкви, зокрема, у Хрещенні, яке стосується не лише людини, але виявляє собою глибшу єдність у Христі, через яку увесь світ покликаний з'єднатися в людині та разом із нею бути прийнятим у Тіло Христове. Так само і в Таїнстві Євхаристії творіння стає співучасником священної дії: у ній освячується і підноситься все створене, об'єднане «під одним Главою» – в унікальному Тілі «Першонародженого всього творіння» [Бортник, 2017, с. 175].

Вселенський Патріарх Варфоломій зазначає, що свято Хрещення Ісуса Христа, також відоме як Богоявлення, демонструє досконалий послух Христа вічній заповіді, згідно з Книгою Буття, і відкриває світ таким, яким його задумав Бог. Гімни, присвячені цьому святу, проголошують: єство вод освячується, земля благословляється, небеса освітлюються, щоб створені стихії, ангели і люди, усе видиме і невидиме, прославляли найсвятіше ім'я Боже [Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 180].

Завдяки цьому, широта й глибина православного погляду на космос передбачає, що людство є невід'ємною частиною цього Богоявлення, яке завжди перевищує значення кожного окремого індивіда. Людство дійсно відіграє унікальну роль і несе особливу відповідальність, проте воно залишається частиною Всесвіту і не може розглядатися відокремлено від нього. Природне довкілля перестає бути просто об'єктом холодного спостереження або егоїстичної експлуатації; воно стає елементом «космічної літургії», святкуванням сутнісного взаємозв'язку та взаємозалежності всього з усім.

У своєму найважливішому та найтрадиційнішому Символі віри Православна Церква проголошує віру в «Єдиного Бога, Творця неба і землі, всього видимого та невидимого». З цього виходить православне християнське розуміння природного довкілля, яке ґрунтується на переконанні, що світ створений люблячим Богом.

Із цієї фундаментальної віри у святість і красу всього творіння Православна Церква виводить ключове поняття про преображення космосу. Свято Преображення Господнього підкреслює святість усього творіння та передчуття кінцевого воскресіння і відновлення всіх речей у прийдешньому віці [Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 180].

Завдяки цьому, для християн не існує опозиції між творінням і Творцем. Матеріальне творіння, тобто весь світ видимий і невидимий є благом, воно було створено самим Богом-Отцем. Бог і матерія не протистоять один одному. Хоча між ними немає онтологічної подібності, проте між ними є глибоке спілкування.

Однак спілкування творіння з Богом не відбувається саме собою і не є очевидним. У своєму природному стані творіння не має сили подолати смерть. Воно, взяте саме по собі, є цілісністю, оточеною та визначеною як «ніщо» (ex nihilo). Світ прийшов із «ніщо» і в «ніщо» повертається; початкове «ніщо» визначає його кінець. Іншими словами, небуття, з якого виник світ, пронизує його та впливає на кожне окреме життя в межах всесвіту. Смерть постає як повернення до цього первісного «ніщо». Те саме митрополит Іоан Зізіулас виражає словами: «Вчення про творіння світу з нічого передбачає, що світ може зникнути, бо в ньому немає природної здатності до подолання смерті» [Бортник, 2017, с. 178].

Оскільки світ виник із нічого, то він може знову повернутися в небуття, якщо не перебуває у живому спілкуванні з Богом. Це зникнення не є Божим задумом, адже світ був створений не для зникнення, а для вічного життя. Лише через спілкування з Творцем творіння здатне уникнути повернення в небуття.

У такому розумінні стає очевидним розширене тлумачення поняття «спілкування», яке безпосередньо пов'язане з Таїнством Євхаристії. Крім того, необхідно враховувати літургійну функцію людини, що має значення й поза еkleзіологічним контекстом, адже людина є, а точніше, передусім є літургійною істотою [Бортник, 2017, с. 178].

Ключова ідея, що поєднує євхаристійний вимір із екологічною проблематикою, полягає в розумінні Таїнства Євхаристії як подяки Богові не лише, яке стосується домобудівництва Сина, а й за сам акт створення світу. Вихідним моментом цього богословського підходу є розрізнення між «тварним» і «нетварним» буттям, адже повнота Тіла Христового охоплює не лише людство, але й усе створене.

У результаті, за визначенням Патріарха Варфоломія, подяка є ознакою та фундаментальною характеристикою людини. Людина не лише розумна чи політична істота; вона, передусім, євхаристійна істота, здатна до вдячності та наділена владою благословляти Бога за дар творіння. Інші живі істоти виражають свою вдячність просто, залишаючись собою та живучи у світі

відповідно до своїх інстинктів. Людям же, завдяки інтуїтивній самосвідомості, даровано пережити Всесвіт у евхаристійній радості [Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 189].

Разом з тим, благословення плодів землі, на думку митрополита Іоана Зізіуласа, зміцнює переконання в можливості збереження природи. Центральним у свідомості Церкви було усвідомлення того, що метою є подолання смерті, а не просто виживання народу чи окремої людини. Таку перспективу відкриває книга Одкровення, яка висвітлює долю всього світу. У ній історія розглядається не лише з точки зору Ізраїлю, а й у контексті всього творіння, природного світу, – очима есхатології, тобто останньої Божої дії в історії [Бортник, 2017, с. 179].

Апостол Павло надає ще одне підтвердження такого розуміння. У нинішньому віці творіння «з надією чекає» і переживає занепокоєння через тління, тоді як у новому віці воно знає оновлення: «й саме створіння буде визволене від рабства тлінності на свободу слави дітей Божих» (Рим. 8:19–22). Це визволення творіння розглядається як участь у житті його Творця.

Зрештою людина, за словами Вселенського Патріарха Варфоломія, від народження й до смерті нерозривно пов'язана з довкіллям. Ми зростаємо й дорослішаємо, навчаємося та досягаємо зрілості в контексті нашого середовища. Як матеріальне, так і духовне оточення протягом усього життя залишається визначальним фактором. Нас оточує родина та друзі, ми під впливом різних вчень і поглядів, а водночас – земля й повітря, сонце й море, флора та фауна [Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 183].

Потім положення творіння щодо Бога передбачає особливу функцію людини. Вона вже не відокремлена від природи лише через свої інтелектуальні здібності, а отримує роль посередника між Богом і творінням. Митрополит Іоан Зізіулас відкидає дві моделі, які, на його думку, хибно визначають значення людини у творінні. Перша концепція «філософії споживання», у якій людина виступає як пан і володар творіння. Друга протиставляє цій моделі розуміння людини як служителя творіння. При цьому сама ідея служіння цінна передусім тим, що прагне виключити уявлення про людину як власника та правителя світу [Бортник, 2017, с. 180].

Певна річ, пропонується християнська «золота середина», у якій людина постає як священник творіння. Тут варто зауважити цікавий момент: священник розглядається як носій властивості «пропозиції», тобто як посередник, що відкриває можливість трансцендентного спілкування та співвіднесення.

Аналогічно, як зазначає автор, перш ніж говорити про те, щоб стати «розпорядниками творіння», можливо, корисніше вживати вислів «священники творіння» згідно з отриманим нами даром та нашим покликанням бути частиною «царського священства» [Іоан Хрисавгіс, 2021, с. 200].

Модель «священника творіння» походить із традиції Східної Церкви, проте її можна застосовувати й поза богословським контекстом. Ця модель природним чином витікає з патристичного та літургійного переказу Православної Церкви, водночас її екзистенційне значення має універсальний характер.

І тому, людина постає священником творіння, коли вільно використовує його як засіб спілкування з Богом і ближніми. Вирішальним є піднесення створеного світу до Бога. Митрополит Іоан Зізіулас, тим самим, наголошує, що священник – це той, хто тримає світ у своїх руках, щоб запропонувати його Богові, і одночасно приносить Боже благословення тим, хто звертається до Бога. У цьому полягає суть священства: саме людина здатна об'єднати світ у своїх руках і представити його Богові [Бортник, 2017, с. 180].

Важливо не стільки збереження творіння, скільки його спрямування до Бога. Таке розуміння екології передбачає, що охорона природи не суперечить її розвитку. Завдяки участі людини творіння покликане до вдосконалення. У цьому проявляється важливий позитивний аспект: людина покликана не просто оберігати природу, а сприяти її визволенню від тлінності.

З усвідомленням священницької функції відкривається нова перспектива, у якій екологічна криза сприймається як духовна та культурна проблема. Автор зазначає, що сучасна культура втратила свій літургійний вимір, замінивши символічне концептуальним. Він підкреслює, що ми доклали всіх зусиль, щоб десакралізувати життя, заповнивши його законодавцями, моралістами та мислителями, водночас забувши, що людина є такою, а в першу чергу, істотою літургійною [Бортник, 2017, с. 182].

Вселенський Патріархат протягом десятиліть ініціював й організував низку міжнародних і міждисциплінарних симпозиумів, семінарів та конференцій, православних консультацій з питань екології. Руйнування та розорення довікля дорівнює самогубству. Ми опинилися в безжалісній пастці систем і способів життя, що знов і знов ігнорують природні чинники, якими не можна поступитися та якими не можна легковажити. На думку Патріарха Варфоломія, люди усвідомлять обмежену спроможність нашої планети до виживання лише тоді, коли,

на превеликий жаль, ситуація стане незворотною [Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 187].

Важлива подія сучасного церковного життя – Святий і Великий Собор Православної Церкви на острові Крит у 2016 році підкреслив, що «сучасна екологічна криза зумовлена духовними й моральними причинами. Її коріння пов'язане з жадібністю й егоїзмом» [Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви, 2016, с. 14]. Шлях до зцілення не може обмежуватися лише технологічними заходами. Наука є цінною, але недостатньою; політика необхідна, але безсила без духовного підґрунтя.

Як зазначає Вселенський Патріарх Варфоломій, початком розв'язання є покаяння: зміна мислення, переосмислення перспективи, повернення від духовної неухважності до слухняності Божому слову. Це свідоме рішення знову прислухатися до відлуння творіння – не як до фонового шуму, а як до слова Божого, що постійно нагадує про даровану нам красу та покладену на нас відповідальність. Лише коли серце людини перебуває у мирі з Творцем, воно зможе бути мирним і з творінням, а стогнуче творіння знайде спокій у явленні синів Божих, які знову навчилися слухати [Bartholomew, 2025].

До того ж, людина не є власником творіння, а його довіреним опікуном, і що її взаємодія з природою має євхаристійний характер: приймати творіння як дар і повертати його Творцеві, освячуючи через відповідальне використання. Свідчення Собору адресоване всьому світу, закликає до служіння стражденому творінню та до спільної відповідальності й солідарності. Цей голос виступає офіційним і справжнім свідченням православ'я у сучасному світі, слугуючи орієнтиром для конкретних дій.

Втім, ще не пізно діяти, адже чекати ми не можемо; і, без сумніву, не маємо права залишатися пасивними. Всі ми усвідомлюємо необхідність захисту природних ресурсів планети, які не безмежні і не можуть бути предметом торгу. Ми всі відповідальні разом. Люди віри повинні втілювати у життя свої переконання; громадяни світу – чітко відстоювати свою позицію; а політичні лідери – діяти невідкладно та рішуче [Bartholomew, 2015].

Висновки. У світлі проведеного дослідження, духовне і літургійне життя людини тісно пов'язане з шануванням і відповідальністю за Божу природу. Природне довкілля не є лише ресурсом або об'єктом спостереження; воно виступає складовою «космічної літургії», де людина виконує роль посередника між Богом і творінням. Концепція «священника творіння», за-

пропонована митрополитом Іоаном Зізіуласом, дозволяє усвідомити, що людська відповідальність полягає не лише у збереженні природи, але й у її духовному спрямуванні до Бога через вдячність, молитву та правильне користування дарами Творця.

Православне богослів'я чітко відокремлює матеріальне творіння від Бога, водночас підкреслюючи їх глибоке спілкування. Світ створений «ex nihilo» і не має сили подолати смерть сам по собі; лише через живе спілкування з Творцем творіння здатне уникнути повернення в небуття. Це підкреслює необхідність усвідомленого і відповідального ставлення людини до світу, що включає не лише догляд за природою, але й духовне оновлення власного життя.

Застосування літургійної практики та Таїнств Церкви – Хрещення та Євхаристії – демонструє, що творіння бере активну участь у богослужінні, стаючи співучасником священної дії. Через такі практики вірні можуть досягнути взаємозв'язок між матеріальним і духовним світом, що формує глибоке почуття вдячності за даровану красу та багатство природи. Висловлювання Вселенського Патріарха Варфоломія про святкування Хрещення і Преображення Господнього підтверджують, що всі створені стихії покликані прославляти Бога, а людина виступає їх посередником і захисником.

Практика ісихазму, аскетичні вправи та утримання виступають ключовими для формування екологічного етосу, що протиставляється споживацькій моделі відносин із природою. Вони допомагають людині навчитися слухати «голос творіння» та відповідально користуватися його ресурсами, змінюючи давні звички і способи поведінки. Важливим є усвідомлення, що збереження природи тісно пов'язане зі служінням Богу і ближньому, а не лише з технічними або економічними заходами.

Історичні та сучасні ініціативи Вселенського Патріархату – святкування Дня молитви за довкілля, організація конференцій, семінарів і симпозіумів – підтверджують практичну реалізацію богословських принципів у житті Церкви. Вони сприяють формуванню екологічної свідомості серед вірян, стимулюють міждисциплінарний діалог і впливають на політичні, наукові та громадські інституції. Приклад включення Папи Римського Франциска у святкування Всесвітнього дня молитви за довкілля демонструє важливість міжрелігійної співпраці для глобального поширення екологічних цінностей.

Біблійні тексти, зокрема заповідь «обробляти й оберігати» землю (Бут. 2:15) та послання апостола Павла про визволення

творіння (Рим. 8:19–22), підтверджують універсальний характер відповідальності людини за природу. Ці тексти разом із патристичними трактатами та сучасними богословськими розробками формують основу для духовного і морального підходу до екологічної проблематики.

Таким чином, екологічна криза розглядається не лише як соціальна чи економічна проблема, а як духовна і культурна. Вирішення її неможливе без покаяння, зміни мислення і відновлення духовної чутливості людини. Це передбачає переосмислення цінностей сучасного суспільства, усвідомлення обмеженості природних ресурсів, солідарності та відповідальності всіх людей перед творінням.

Сучасна Церква через богослужіння, освітню діяльність та громадські ініціативи закликає вірян і суспільство до активного служіння природі, спрямованого не лише на її збереження, але й на духовне відновлення взаємозв'язку людини з Богом і світом. Людина виступає не власником, а довіреним опікуном творіння, що приймає його як дар і повертає Богові через відповідальні дії та молитву.

Висновки статті підкреслюють, що сучасна екологічна свідомість неможлива без інтеграції віри, богослів'я та моральної відповідальності. Православна традиція пропонує унікальний підхід: світ розглядається як святе творіння, участь у літургії – спосіб взаємодії з ним, а людина – священник творіння. Ця перспектива об'єднує духовне і матеріальне, моральне й практичне, забезпечуючи фундамент для формування цілісного екологічного етосу, який здатен протистояти викликам сучасної екологічної кризи.

1. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004, 1416 с.
2. Bartholomew, His All-Holiness, (2015), *Creation Care and Ecological Justice: Reflections by Ecumenical Patriarch Bartholomew*. URL: <https://share.google/y15PZ0oWgK5ReNJUA>. – Дата звернення: 23.10.2025.
3. Bartholomew, His All-Holiness, (2023), *Keynote Address on Environmental Education (University of Tartu, 15 September 2023)*. URL: <https://share.google/POpUCbVIYrBcVcyP>. – Дата звернення: 23.10.2025.
4. Bartholomew, His All-Holiness, (2015a), *Message for the Day of Prayer for the Protection of the Environment (01/09/2015)*. URL: <https://share.google/WZsYnhBxrijz9JSAKg>. – Дата звернення: 23.10.2025.
5. Bartholomew, His All-Holiness, (2025), *Public Lecture: The Church Faced with the Ecological Crisis Today – Science, Ethics, Common Action (University of Latvia,*

- Riga, 12 September 2025). URL: <https://share.google/FItB3mFqYPyudBbwP>. – Дата звернення: 23.10.2025.
6. Бортник С. М., (2017), *Общение и личность. Богословие митрополита Иоанна Зизиуласа в систематическом рассмотрении*, Киев: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 394 с.
 7. Вселенський Патріарх Варфоломій, (2011), *Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі*, пер. з англ., Київ: Дух і Літера, 360 с.
 8. *Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви. Крит*, 2016, Київ: Відкритий Православний Університет Святої Софії Премудрості, ДУХ І ЛІТЕРА, 2016, 112 с.
 9. Іоан Хрисавгіс, (2021), *Варфоломій: Апостольська місія. Пророче бачення*, пер. з англ. Л. Лозової, Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 296 с. + 24 с. (іл.).

-
1. *Bibliia. Knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu. V ukrainskomu perekladi z paralelnymy mistsiamy ta dodatkami*. Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004, 1416 s. [In Ukrainian].
 2. Bartholomew, His All-Holiness, (2015), *Creation Care and Ecological Justice: Reflections by Ecumenical Patriarch Bartholomew*. URL: <https://share.google/y15PZ0oWgK5ReNJUA>. – Access date: 23.10.2025. [In English].
 3. Bartholomew, His All-Holiness, (2015a), *Message for the Day of Prayer for the Protection of the Environment (01/09/2015)*. URL: [https://share.google/WZsYnhBxjrj9\]SAKg](https://share.google/WZsYnhBxjrj9]SAKg). – Access date: 23.10.2025. [In English].
 4. Bartholomew, His All-Holiness, (2023), *Keynote Address on Environmental Education (University of Tartu, 15 September 2023)*. URL: <https://share.google/POpUCbBIYYrBcVcyP>. – Access date: 23.10.2025. [In English].
 5. Bartholomew, His All-Holiness, (2025), *Public Lecture: The Church Faced with the Ecological Crisis Today – Science, Ethics, Common Action (University of Latvia, Riga, 12 September 2025)*. URL: <https://share.google/FItB3mFqYPyudBbwP>. – Access date: 23.10.2025. [In English].
 6. Bortnik S. M., (2017), *Obshchenie i lichnost. Bogoslovie mitropolita Ioanna Ziziulasa v sistematicheskome rassmotrenii*, Kiev: Izdatelskii otдел Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvi, 394 s. [In Russian].
 7. *Dokumenty Sviatoho i Velykoho Soboru Pravoslavnoi Tserkvy. Krypt*, 2016, Kyiv: Vidkrytyi Pravoslavnyi Universytet Sviatoi Sofii Premudrosti, DUKh I LITERA, 2016, 112 s. [In Ukrainian].
 8. Іоан Хрисавгіс, (2021), *Варфоломій: Апостольська місія. Пророче бачення*, пер. з англ. Л. Лозової, Київ: DUKh I LITERA, 296 с. + 24 с. (іл.). [In Ukrainian].
 9. Vselenskyi Patriarkh Varfolomii, (2011), *Vich-na-vich iz Tainoiu. Pravoslavne khrystyianstvo u suchasnomu sviti*, per. z anhl., Kyiv: Dukh i Litera, 360 s. [In Ukrainian].